

Dragana Dimitrijević

PITANJE ZLA U FILOZOFIJI I TEOLOŠKOJ ANTROPOLOGIJI
KSENIJE ATANASIJEVIĆ¹

APSTRAKT: Skorašnji naučni radovi o Kseniji Atanasijević uglavnom se bave njenim studijama posvećenim različitim temama iz istorije filozofije i njenim doprinosom društvenim pokretima, kao što je feminizam, pacifizam, itd. S druge strane, teološka i antropološka misao Atanasijevićeve nije do sad privukla veću naučnu pažnju. U ovom radu pozabaviću se pitanjem zla u okviru filozofije i teološke antropologije Ksenije Atanasijević, stavljajući ga u širi kontekst njenog celoživotnog istraživanja o ljudskoj prirodi i iskustvu.

KLJUČNE REČI: Ksenija Atanasijević, filozofija, teološka antropologija, zlo, ljudska priroda i iskustvo.

1. UVOD

Filozofska zaostavština Ksenije Atanasijević pleni ne samo svojim obimom, nego i disciplinarnom i tematskom raznorodnošću. Njen nesvakidašnji mislilački dar i usmerenost na teme iz istorije filozofije učinili su je jednom od prvih, istovremeno i najznačajnijih, istoričarki filozofije u našoj sredini. Potom, s obzirom na njenu nepokolebljivu borbu za jednaka prava i jednake šanse žena i muškaraca kako u celom društvu, tako i u naučnoj zajednici, donekle je razumljivo što je Ksenija Atanasijević u široj kulturnoj javnosti bila i do danas ostala poznata kao društveno-angažovani mislilac, kao feministkinja i pacifistkinja. Tako na tabli kojom je s ponosom obeleženo njeno višedecenijsko prebivalište, u Gospodar Jovanovoj ulici br. 49 u Beogradu

1 Ovaj članak nastao je kao rezultat rada na potprojektu „Žene u kriznim vremenima”, u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize”, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Prvu verziju članka izložila sam na međunarodnoj konferenciji *Srpski filozofski simpozijum: Pojam zla i njegove manifestacije* (Trebinje, 23-26.6.2022), kao saopštenje pod naslovom „Pitanje zla u teološkoj antropologiji Ksenije Atanasijević”.

piše latiničnim pismom (uprkos tome što je Ksenija, po pravilu, pisala ćirilicom²): „Ksenija Atanasijević (1894-1981) – filozofkinja, feministkinja, pacifistkinja i antifašistkinja. Od 1940. do 1981. godine živela je u ovoj kući. (u potpisu) Feministkinje i antifašistkinje, 8. 3. 2012. ”. Ne ulazeći sada dublje u elemente teorije kulture sećanja³, te u sve zaključke koje bismo mogli izvući iz ovoga natpisa, nepobitno je da nas on informiše o tome da je reč o istaknutom borcu za ženska prava i antifašističke ideale, ali ne i o prvoj docentkinji na Filozofskom fakultetu, odnosno celom Univerzitetu u Beogradu i u tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, niti o teološkinji i antikomunistkinji, što je Ksenija Atanasijević svakako bila. Mislim da se nameće odgovor na pitanje da li je ovo spomeničko obeležje, koje treba da nas seća na Ksenijin život i delo zaista vrednosno i ideološki neutralno, te da li ono samo pruža informacije, ili ih i selektuje i (re)interpretira. U svakom slučaju, treba priznati da, uprkos naznačenim manjkavostima, dati spomenik, budući da je, koliko mi je poznato, (za sad) jedini posvećen Kseniji, ipak ukazuje na značaj naše filozofkinje u istoriji srpske kulture. Dakle, dosadašnja proučavanja Ksenijinog dela, pa i predstave koje se o njoj formiraju u javnosti, uglavnom su bile fokusirane na nekoliko, gore pobrojanih, oblasti njenoga naučnog rada i delovanja, dok je jedan njegov značajan deo ostao u dubokoj senci. Naime, čini se da je do sada vrlo malo ili gotovo ni malo pažnje nije bilo posvećeno onim segmentima Ksenijinog opusa koji se tiču teoloških i antropoloških tema, veoma značajnih za sveobuhvatnije razumevanje kako njenoga dela, tako i šireg spektra pitanja iz istorije srpske filozofije i kulture. Pitanje da li je ovde reč o pukom sticaju okolnosti ili su razlozi za svojevrsno skrajnjivanje određenih naučnih problema nešto dublji mora za sada ostati otvoreno, budući da zavređuje da bude istraženo kao posebna tema. U ovoj prilici postavila sam sebi cilj da Ksenijino bavljenje problemom zla pokušam da sagledam kroz širu prizmu njenih teološko-antropoloških pogleda, te da tako skromno doprinesem reprezentaciji i revalorizaciji njene filozofske, teološke i antropološke misli.

-
- 2 Imala sam veliku čast i privilegiju da se letimično upoznam sa pisanom, u dobroj meri neobjavljenom, zaostavštinom Ksenije Atanasijević, koja je posle njene smrti poverena na staranje Muzeju Srpske Pravoslavne Crkve u Beogradu, te osećam prijatnu dužnost da se na tome najljubaznije zahvalim đakonu Vladimiru Radovanoviću, Upravniku Muzeja, kao i koleginičama zaposlenim u Muzeju, Biljani Cincar Kostić i dr Miljani Matić. Sama činjenica da je Ksenijina zaostavština pohranjena u Muzeju Srpske Pravoslavne Crkve vrlo rečito govori o njenim duhovnim stremljenjima, pa donekle i o njenim ideološkim usmerenjima.
 - 3 U našoj sredini jedna od važnijih studija u datoj oblasti jeste knjiga *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* Todora Kuljića (2006), koja može poslužiti kao polazište, uprkos činjenici da se autorka ovih redova ne slaže sa mnogim stavovima i tumačenjima iznetim u njoj.

2. Ksenija Atanasijević kao teološko-antropološki mislilac

Pre nego što se pozabavim pitanjem da li ima osnova da Kseniju Atanasijević svrstamo u autore koji su, osim u filozofiji, dali svoj doprinos i u sferi teološke antropologije, valja se na kratko osvrnuti na sam termin *teološka antropologija*. Proučavanje antropoloških aspekata teoloških tekstova raznorodnih religijskih usmerenja ima svoju dugu tradiciju i neprolaznu aktualnost u širokom spektru humanističkih disciplina, od teologije do bioetike. Međutim, pravo i prirodno srastanje teologije i antropologije kao dve humanističke discipline sa svim specifičnostima njihove istorije, terminologije, teorijskih i drugih okvira, nije se dogodilo sve do poslednjih nekoliko decenija, kada se čine krupni koraci u tome pravcu. Razloga za jedno tako zakasnelo susretanje ima mnogo, te oni utiču na to da i danas mnogi teolozi i antropolozi ne uviđaju kakve sve plodove može doneti i/ili već donosi međusobno disciplinarno prožimanje⁴. Naravno, moralo se računati s tim da će u prvo vreme postojati tendencija stalnog tzv. „teritorijalnog prisvajanja”, ili bar ekstenzivnog preispitivanja disciplinarnog prvenstva i disciplinarnih granica.

Sada je trenutak da postavimo pitanje da li se Ksenija Atanasijević može smatrati i teološko-antropološkim misliocem, te da li se može govoriti o elementima njene teološke antropologije, uprkos tome što u Ksenijinim delima svakako ne treba tražiti eksplicirano dato disciplinarno određenje.

U poslednje dve decenije, koliko traje talas najnovijeg i, rekli bismo, do sada najintenzivnijeg naučnog interesovanja za Ksenijin lik i delo, već je bila prepoznata antropološka komponenta njenoga opusa. Naime, u predgovoru za zbirku priređenih Ksenijinih priloga pod naslovom *Etika hrabrosti* Ljiljana Vuletić tvrdi da je „filozofija Ksenije Atanasijević ... naglašeno antropološki usmerena” (Vuletić 2011: 6). Iako Vuletićeva ne nudi nekakvu razrađeniju argumentaciju za izrečenu tezu, teme priloženih tekstova ukazuju na to da se pri njihovom izboru imala na umu ideja da se datom zbirkom predstavi, između ostalog, Ksenijin doprinos u sferi antropologije. Potom, nadovezujući se na datu tvrdnju Vuletićeve, Svetlana Slapšak nasloвила je svoj prilog „Ksenija Atanasijević i antropologija”, objavljen u zborniku *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*, 2020. godine. Dakle, u našoj sredini u poslednje vreme počelo se govoriti o Kseniji kao o antropološkom misliocu, iako date tvrdnje vrlo često nisu potkrepljene detaljnijom filozofsko-antropološkom analizom njenoga dela. Međutim, izgleda da je iz naučnog fokusa i dalje potpuno izostavljena teološka komponenta Ksenijine antropologije, i uopšte celoga njenog opusa. Stoga, glavni cilj ovoga rada jeste da se pokaže da je Ksenijina teološko-filozofska zaostavština u velikom, čak, rekla bih, uzbudljivom, saglasju sa tezama Karla Ranera, jednog od najistaknutijih imena teološke antropologije u XX veku⁵, te da, gledano kroz ranerovsku prizmu, Kseniju Atanasijević svakako treba ubrojati u teološko-antropološke autore.

4 O tome detaljnije vidi, na primer, u Robbins 2006.

5 Pre svega, ovde mislim na Ranerov (i Ksenijin) pokušaj povezivanja ljudskog iskustva i hrišćanske vere. Vidi, na primer, Rahner (1972).

3. Pitanje zla kao suštastveni element filozofske i teološko-antropološke misli Ksenije Atanasijević

U ovom delu rada izneću argumente u prilog tezi da je pitanje zla bilo suštastveni element Ksenijine teološke antropologije, te da njeno bavljenje datim pitanjem predstavlja deo njenog filozofsko-teološkog legata, namenjenog budućim generacijama. Naime, upravo problemu zla Ksenija Atanasijević posvetila je poslednje redove svoje autobiografije, napisane u trećem licu, desetak godina pre smrti, 1972. godine. Svoj životopis Ksenija završava sledećim rečima: „Piše ono što joj se čini da treba da kaže. *Više od svega, želi da zlo u čoveku i u svetu postanje manje.*⁶ Sprema nešto za publikovanje. Uživa u harmoniji i miru svoje poslednje životne stanice, u sreći što pored sebe ima samo prijatelje, u čitanju, u umetnostima, a naročito u muzici” (Атанасијевић 1972: 3). Tako se zatvara krug jedne celoživotne usmerenosti na pitanja vezana za čovekovu prirodu i ponašanje, a, među njima, najvažnija – pitanje dobra i pitanje zla kao ontoloških datosti.

Od devojčice kojoj je početkom XX veka omiljena knjiga bila *Vodenica na Flosi* engleske spisateljice Džordž Eliot (Вулетић 2005: 17), čija glavna junakinja, devojčica Maga, ima veliku ljubav prema znanju, nepogrešivo razlikuje dobro od zla i ostaje dosledna svojim idealima, do autorke zrelog filozofsko-antropološkog eseja *Smisao i vrednost egzistencije: Aksiološka razmatranja* iz 1968. godine Ksenija je prešla dug i trnovit put. Prema njenom svedočenju, već sa desetak godina počela je da čita Dostojevskog i to je bio, kako ona kaže, „presudan susret za ceo život” (Адамовић 1982: 28). Takođe, još kao gimnazijalka čitala je *Misli* Božidara Kneževića (Вулетић 2005: 20), za čije će novo izdanje početkom tridesetih godina XX veka napisati i uvodnu studiju. Naposljetku, u kući svoga druga Rastka Petrovića, pored druženja sa Rastkovom sestrom Nadeždom, upijala je i reči harizmatičnog Dimitrija Mitrinovića (Адамовић 1982: 28), i tako stasavala u jednu od najumnijih, ako ne i najumniju Srkinju svoje epohe. Sve su to bili elementi književno-filozofske propedeutike njenoga filozofskog i naučnog delovanja. Već na prvoj godini studija filozofije profesor Branislav Petronijević uočio je da Ksenija poseduje vanredan filozofski talenat i počeo joj je zadavati da piše filozofske eseje, mimo strogo školskih, studentskih obaveza. Kada je diplomirala i kada je došao trenutak da se izabere tema njenog doktorskog rada, profesor Petronijević joj je namenio da se pozabavi delom Đordana Bruna, prema Ksenijinom mišljenju, zato što mu je to bilo potrebno za njegov rad. Uprkos tome što je Petronijević izgleda imao plan da Ksenija bespogovorno sledi filozofsko-naučnu putanju koju joj je on zacrtao, iz njene prepiske imamo svedočanstvo da je Ksenija prvo, i to vrlo rano, zbog toga samo intimno negodovala⁷, a onda i otvoreno odbijala da se povinuje njegovom autoritetu,

6 Kurziv D. D.

7 U pismu svojoj prijateljici Ksenija Atanasijević kaže: „Branu ne trpi originalnost, i želeo bi da mislim potpuno kao on” (citirano prema Вулетић 2005: 32, navedeno pod signaturom ОКА, 76/IV).

što će označiti početak neravnopravne borbe koju je vodila za opstanak svoga nastavničkog statusa na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu kao prve žene univerzitetskog nastavnika ne samo na Univerzitetu u Beogradu, već u celoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako joj je bila takoreći dodeljena tema doktorata, Ksenija nije pristajala da njome bude omeđena, te su čak i njena prva javna predavanja i njeni prvi filozofski tekstovi bili daleko izvan granica koje joj Petronijević verovatno namenio, i najpre bi se mogli svrstati u polje etike⁸.

Pogledajmo sada, bar onoliko koliko nam data prilika dopušta, u kojim Ksenijinim radovima ima elemenata teološke antropologije, odnosno kojim je iskazanim mislima Ksenija zaslužila da se smatra i teološko-antropološkim misliocem, koji promišlja o najvažnijim temama.

Pođimo od prve i druge knjige *Filozofskih fragmenata*, objavljenih 1929., odnosno 1930. godine, budući da one predstavljaju vrlo važan izraz Ksenijinog originalnog filozofskog stvaranja (Šajković 1970: 44). *Filozofski fragmenti* predstavljaju Ksenijinu svojevrsnu „misaonu ispovest”, koja, prema rečima profesorke Radmile Šajković, istovremeno ima „u sebi i nečeg opšteljudskog..., nečeg, što svako ljudsko biće, kada se u trenucima misaone intime suoči sa većitom zagonetkom sveta, života i sopstvenog postojanja, dovodi u isti položaj” (Šajković 1970: 44). Ksenijini *Fragmenti* napisani su u obliku kraćih i dužih misli, poslaganih po nekakvoj, površno gledano, neprozirnoj logici, koje sve zajedno ipak čine skladnu, organsku celinu. Dati oblik i strukturu *Filozofski fragmenti* dobili su možda, između ostalog, i pod uticajem *Misli* Božidara Kneževića, što je, kao što smo već napomenuli, bila omiljena Ksenijina filozofska lektira još od najranijih dana. U prvoj knjizi *Fragmenata* Ksenija za čoveka kaže da je prepun „neuputnog, promašenog i ničeg korisnog”, a tvrdi i da je „kauzalitet neizmenljiv”, da „od nužnosti niko ne može da pobeogne”, kao i da je egzistencija zasićena svim vrstama negativnosti, te se pita: „Da nije fatum stariji od Boga?”, što ukazuje na to da su njeni filozofski uvidi ovde u sferi metafizičkog pesimizma i determinizma (Šajković 1970: 46). Ipak, filozofkinja se ne opredeljuje za pasivizam, već zagovara aktivizam i njen vibrantni duh traga za mogućim izlazom iz čovekovog, gotovo ontološkog, bezizlaza. Zanimljivo je napomenuti da Ksenija katkad dolazi od različitih, naizgled kontradiktornih, rešenja ne samo u okviru jedne faze svoga života i rada, već i u okviru jednog istog dela, pa čak i u okviru jednog jedinog fragmenta. Na primer, fragment koji počinje rečenicom: „Saznanje je gospodstvo čovekovo”, te u kojem u nastavku piše: „Samo razum može da pruži pomoć i spasenje”, kao i „Osećanjem se ni do kakvog razjašnjenja ne može doći”, završava se rečenicama: „Sva je verovatnoća da će se novi pokreti u filozofiji ... ipak završiti traženjem utočišta od saznanja ... pomoću jedne religije čiji će stubovi imati čiste i nehaotične linije, ali u čijem će temelju ipak neizbežno stajati di-

8 Dragan Jeremić kaže da je Ksenija Atanasijević, „posle kratkotrajnog usvajanja” filozofskih pogleda Branislava Petronijevića, zauzela „nezavisnu metafizičku i etičku orijentaciju” (Jeremić 1997: 64-65).

namika osećanja”. U datom fragmentu Ksenija tvrdi i sledeće, što je posebno relevantno za našu temu: „Budizam, kao vera koja proglašava da samo saznanje izbavlja, ... pruža jedino uspešno uputstvo za spasenje od patnji”, i nastavlja: „Nauka Hristova nikad neće obimno da se ostvari, jer u čoveku ne živi ljubav prema bližnjem, kao aktivna i primarna sila”. Date reči Ksenija piše 1929. godine u prvoj knjizi *Filozofskih fragmenata*, kada je gotovo izvesno postala svesna da će njeno napredovanje u univerzitetskoj karijeri biti zaustavljeno i kada je tek počela da se nosi sa psihološkim posledicama te realnosti. Potom, u drugoj knjizi *Fragmenata*, objavljenoj naredne godine, Ksenija tvrdi da „ništa nije tako promašeno i beskorisno kao kajanje”, i još kaže: „Ima čudesno neodoljivih ideja: o Bogu, o večnosti, o beskrajnosti, o spasenju duše. Nikakvi nepobitni zaključci iz mozganja o njima ne mogu da se izvedu, a duh je, ipak, jednako usred njih, iako je, manje ili više, izmiren sa svojom nemoći. Uvek se tiskamo vrhovnome saznanju, mada smo nejak i da ga dostignemo ... Ali, treba li da odlučimo da ne stremimo, zbog toga što znamo da ni na najviša naša pitanja odgovor nikad neće i ne može stići?”. Ovi redovi iz Ksenijinog pera ukazuju da treba biti uzdržan kada se govori o religijskom opredeljenju Ksenije Atanasijević, koje je katkad moglo delovati kao nehrišćansko ili makar ne izrazito hrišćansko. Iako se na ovom mestu ne može podrobnije istražiti dato pitanje, ipak se mogu napomenuti dve važne stvari. Prvo, Ksenija od početka karijere neumorno i istrajno traga za odgovorima koji se tiču čovekove duhovne sfere. Drugo, čini se da Ksenijin stav prema hrišćanstvu i prema hrišćanskim vrednostima nije bio statičan tokom celog njenog života, ali se iz činjenice da je bila uvažena saradnica časopisa *Hrišćanska misao*, koji je od 1935. do 1941. godine izlazio kao organ Udruženja diplomiranih teologa, svakako da zaključiti u kojoj joj je meri hrišćanska duhovnost bila bliska⁹. Za našu temu posebno je značajan Ksenijin prilog pod naslovom „Hristova doktrina i stvarnost”, objavljen u dvanaestom broju datog časopisa iz 1938. godine, u kojem ona ukazuje na to da je postojanje zla osnovna negativna strana čovekove egzistencije, kao i na kauzalnu povezanost različitih vrsta zala, budući da jedna proističu iz drugih, te na neophodnost borbe protiv zla Hristovim sredstvima – praštanjem i saosećanjem (Атанасијевић 1938). Potom, u devetom broju datog časopisa iz 1939. godine u filozofsko-antropološkoj crtici pod naslovom „Etičko rasmatranje” Ksenija razmatra nesklad između čovekovog usavršavanja svoje materijalne i duhovne strane, te porazne posledice velikih naučnih otkrića (i time anticipira strašne posledice razvoja atomskog oružja u Drugom svetskom ratu), upozorava na veliki društveni jaz između najsiromašnijih i najbogatijih, i opominje na neophodnost zadržavanja čvrstog moralnog stava (Атанасијевић 1939). U sedmom i osmom broju istog

9 Smatram da nije bez značaja ovde napomenuti da je doktor Milan Marković, Ksenijin životni saputnik, takođe objavio jedan prilog u istom časopisu, budući da data činjenica ukazuje na to da je bračni par Atanasijević – Marković delio iste stavove i vrednosti. Vidi Марковић (1936).

časopisa iz 1940. godine Ksenija objavljuje važan tekst pod naslovom „Meditacije o religiji”, u kojem ona raspravlja o povezanosti hrišćanske etike i borbe za socijalnu pravdu, čovekovom suštinskom neprihvatanju prolaznosti, negativnosti i zla, te njenoj potrebi za lepotom, skladom i istinom, kao i o zloupotrebi Hristovog imena i učenja od strane nedostojnih predstavnika Crkve, uz jasno izrečen stav da je preobražaj društva jedino moguć ukoliko bi se čovek dosledno držao Hristovog puta (Атанасијевић 1940a). Potom, u jedanaestom broju istog časopisa, objavljenom iste godine, Атанасијевићeva se u kratkom prilogu pod naslovom „O moralu današnjice” osvrće na sklonost čoveka prema zlu, kao i na spremnost da se neistine lako prihvate i šire, što autorka smatra posledicom gluposti i zluradosti (Атанасијевић 1940b). Naposletku, pomenimo ovde naslove još dve studije iz datog perioda, koji sami za sebe nedvosmisleno govore o Ksenijinom dubinskom uranjanju u hrišćansku tradiciju – prva studija, koja nosi naslov „Aurelije Avgustin, filozof i hrišćanski mističar”, objavljena je 1930. godine u tri broja časopisa *Život i rad*, i druga studija, pod naslovom „Hristova etika”, objavljena je 1933. godine u istom časopisu. Tri i po decenije kasnije, u svom delu *Smisao i vrednost egzistencije: Aksiološka razmatranja* Ksenija daje eksplicitan odgovor na pitanje kako se postaviti prema životnim iskušenjima i nepravdama, te kaže: „Ne smemo da se ogorčavamo nad svojom sićušnošću pred neizmernim kosmosom, kao i nad svojom nedoraslošću da pogrešno upućene tokove stvari postavimo u kakav opravdaniji i pravedniji kolosek. Moramo se truditi da dorastemo do radosne odluke da bezinteresno, samopregorno i humano delamo, kako najbolje umemo, poneseni verovanjem da će jednom sve neljudske diskriminacije biti zauvek uništene. A ako damo i najmanji doprinos ostvarenju toga cilja – nismo uzalud živeli” (Атанасијевић 1968).

4. ZAKLJUČAK

Ako bismo pred sebe stavili zadatak da nađemo moguću zajedničku imenitelj brojnih pritoka Ksenijine filozofsko-antropološke zaostavštine, na mah bi moglo izgledati da tražimo nešto teško dosežno, te da su feministička i teološka stremljenja na suprotnim polovima njenog, na čudnovat način, zaokruženog opusa. Ipak, posegnemo li za srodnim primerima istaknutih filozofkinja iz drugih sredina i/ili drugih epoha, videćemo da Ksenija Атанасијевић uopšte nije bila usamljena u svojim traganjima širokoga zamaha. Ponudimo ovde samo jedan, ali znakovit primer. Ne mali broj filozofskih srodnosti, ali i biografskih sličnosti možemo uočiti između naše Ksenije i velike Hane Arent, i to takvih da bismo našu Kseniju, naravno, sasvim uslovno i sa velikom dozom opreza, mogli prozvati srpskom Hanom Arent¹⁰. Ako bismo tragali za

10 Ovde se može dati samo neka vrsta kratke najave mogućih argumenata za dato, možda suviše smelo poređenje, koje se na drugom mestu i u drugoj prilici detaljnije može obrazložiti. Obe filozofkinje su se na početku karijere bavile Sv. Avgustinom i hrišćanskom filozofijom – Ksenija

središnjom misaonom niti obeju filozofkinja, rekli bismo da se sve filozofske teme i naše Ksenije Atanasijević i Hane Arent mogu posmatrati kao odgovori na jedno pitanje kojim su se bavile celoga života, a ono glasi: „Šta je sloboda?“, iz kojeg prirodno proishode i pitanja „Šta je dobro?“ i „Šta je zlo?“¹¹. Čini se da su data pitanja i Atanasijevićevoj i Arentovoj služila kao unutrašnji putokaz kako za njihova istraživačka pregnuća, tako i za njihove životne odluke.

Danas smo svedoci kako se zlo neprestano širi i uvećava, te kako nas svuda okružuje. Možemo da žmurimo pred onim što nam se događa, ali to neće dovesti do toga da zlo nestane. Prvi korak u borbi protiv zla jeste da i sebi i drugima priznamo da je tu i da pred njim ne zatvaramo oči. Tek potom možemo da razmišljamo o tome da li i kako možemo da mu se suprotstavimo. Na našoj stazi suprotstavljanja zlu i traganja za dobrim prirodno je da posegnemo za primerima onih koji su decenijama, pa i vekovima pre nas promišljali o istom problemu i koji su svojim životom i delom svedočili da je borba protiv zla isto tako suštastveni element čovekove prirode, kao što je i samo zlo, te da ako ona utihne, nestaće i ljudskosti. Upravo takav slavan primer pruža nam životni put i opus Ksenije Atanasijević.

Dragana Dimitrijević
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Odeljenje za klasične nauke

Literatura

- Адамовић, Д. (1982). *Разговори са савременицима* (Београд: Привредна штампа).
 Атанасијевић, К. (1929). *Филозофски фрагменти, књ. I* (Београд: Издавачка књижара Геце Кона).
 Атанасијевић, К. (1930). *Филозофски фрагменти, књ. II* (Београд: Издавачка књижара Геце Кона).
 Атанасијевић, К. (1938). „Христова доктрина и стварност“, *Хришћанска мисао* 12: 131-132.
 Атанасијевић, К. (1939). „Етичко расматрање“, *Хришћанска мисао* 9: 123.
 Атанасијевић, К. (1940а). „Медитације о религији“, *Хришћанска мисао* 7-8: 70-71.

je, kao što smo gore kazali, napisala jednu značajnu studiju, a Hana doktorsku disertaciju o ovome velikom hrišćanskom Učitelju, dok su mnogi njihovi kasniji tekstovi bili svrstavani u pacifističku i antifascističku lektiru. Potom, obe su, iz različitih razloga, nailazile na spoticanja i neodobravanja u naučnim krugovima, ali ih to nije zaustavilo, već su nepokolebljivo nastavile da pišu i razvijaju svoje filozofsko-antropološke sisteme.

- 11 Postoje izvesne podudarnosti između shvatanja prirode zla ovih dveju filozofkinja, koje ni kod jedne od njih nije bilo statično, čemu bi valjalo posvetiti jedno posebno istraživanje. Vidi, na primer, Arendt (1965) i Bernstein (2008).

- Атанасијевић, К. (1940b). „О моралу данашњице”, *Хришћанска мисао* 11: 114.
- Атанасијевић, К. (1968). *Смисао и вредност егзистенције: Аксиолошка разматрања* (Београд: Издање ауторке).
- Атанасијевић, К. (1972). „Биографија др Ксеније Атанасијевић” (Архивска грађа Одељења реткости Универзитетске библиотеке у Београду, 4435).
- Вулетић, Ј. (2005). *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић* (Београд: Издање ауторке).
- Јеремић, Д. (1997). *О филозофији код Срба* (Београд: Плато).
- Марковић, М. (1936). „Дантеова Божанствена комедија”, *Хришћанска мисао* 7-8: 104-106.
-
- Arendt, H. (1965). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, rev. ed. (New York: Viking).
- Bernstein, R. J. (2008). ‘Are Arendt’s Reflections on Evil Still Relevant?’, *The Review of Politics* 70.1: 64-76.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja).
- Rahner, K. (1972). ‘Theology and Anthropology’, u *Theological Investigations*, vol. 9, Writings of 1965-1967 I, trans. G. Harrison (London: Darton, Longman and Todd): 28-45.
- Robbins, J. (2006). ‘Social Thought and Commentary: Anthropology and Theology: An Awkward Relationship?’, *Anthropological Quarterly* 79.2: 285-294.
- Slapšak, S. (2020). „Ksenija Atanasijević i antropologija”, u Z. Mršević, M. Jovanović (ur.), *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela* (Beograd: Institut društvenih nauka): 316-325.
- Šajković, R. (1970). „Životni put i filozofsko delo Ksenije Atanasijević”, *Filozofske studije* 1: 33-52.
- Vuletić, Lj. prir. (2011). *Ksenija Atanasijević: Etika hrabrosti* (Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija Ženski fond, Centar za ženske studije).

Dragana Dimitrijević

**The Question of Evil in Ksenija Atanasijević’s
Philosophy and Theological Anthropology**
(Summary)

Current scholarship on Ksenija Atanasijević mostly deals with her studies on various themes in the history of philosophy and her contribution to social movements such as feminism, pacifism, etc. On the other hand, Atanasijević’s theological and anthropological thought has not yet attracted much scholarly attention. In this paper, I shall focus on the question of evil within the philosophy and theological anthropology of Ksenija Atanasijević, putting it in the broader context of her lifelong investigation of human nature and experience.

KEYWORDS: Ksenija Atanasijević, philosophy, theological anthropology, evil, human nature and experience.